
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΜΑΤΑ

Ἄριστοφ. «Λυσιστράτη» στ. 1296-1318

Οἱ παραπάνω στίχοι ἀποτελοῦν τὴν ἐξοδο τῆς κωμωδίας καί, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν προσώπων τοῦ δράματος, πρόκειται γιὰ νέο λακωνικὸ τραγούδι¹ ποὺ ἐκτελεῖται ἀπὸ τὶς Λάκαινες. Ὅπως συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὁ Ἄριστοφάνης ἔχει ὑπόψη του γιὰ τὴ σύνθεση τῶν στίχων αὐτῶν παλαιότερα λυρικά κομμάτια. Στὴν προκειμένη περίπτωση μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ Λάκαινες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ χορὸ παρομοιάζονται μὲ *πῶλους*², πράγμα ποὺ συνηθιζόταν ἰδιαίτερα στὴν ἀρχαϊκὴ λυρικὴ ποίηση. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἄνακρέοντα (Page, *PMG* ἀπ. 417):

*πῶλε Θρηκίη, τί δή με
λοζὸν ὄμμασι βλέπουσα
νηλέως φεύγεις ...,*

ὅπου ἡ λέξη *πῶλος* χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ δηλώσει μεταφορικὰ τὴν κόρη. Ἐπίσης στὸ πρῶτο παρθένειο τοῦ Ἄλκμᾶνα τὰ κορίτσια, ὅπως εἶναι γνωστό, παρομοιάζονται μὲ ἄλογα, ἐνῶ στὸ ἀπ. 488 τοῦ Ἄνακρέοντα λέγεται ὅτι, σὲ ἐρωτικὰ συμφραζόμενα, μιὰ γυναίκα χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸν ποιητὴ ἵππου *γαυροτέρα*.

Ἡ λυτὴ κόμη ἐπίσης ποὺ σείεται καθὼς τὰ μέλη τοῦ χοροῦ ὀρχοῦνται εἶναι σταθερὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν ποὺ παίρνουν συχνὰ μέρος στὴν ἐκτέλεση τῆς ἀρχαϊκῆς χορικῆς ποίησης. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἄλκμᾶνα (ἀπ. 3,9 Page) τὰ μέλη τοῦ χοροῦ λένε: *μάλιστα κόμ[αν] ξιανθὰν τινάξω* πρβ. καὶ Richardson στὸν ὄμηρ. ὕμνο εἰς *Δῆμ*. 176 κ.έ., ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὶς τέσσερις κόρες τοῦ Κελεοῦ ποὺ χορεύουν. Καὶ ὁ περιηγητὴς Παυσανίας (5.16.3) περιγράφοντας τὸν ἀγῶνα Ἑραῖα στὴν Ὀλυμπία ἀναφέρει: *ὁ δὲ ἀγὼν ἔστιν ἄμιλλα δρόμου παρθένους· οὔτι που πᾶσαι ἡλικίας τῆς αὐτῆς, ἀλλὰ πρῶται μὲν*

1. Πρβ. στ. 1295 *Λάκων, πρόφαινε δὴ σὺ μοῦσαν ἔτι νέαν*.

2. Πρβ. στ. 1308-10 *ἄτε πῶλοι καὶ κόραι | παρ' τὸν Εὐρώταν | ἀμπαδιόντι...* Βλ. καὶ Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Παρίσι 1962, σ. 461.

αί νεώταται, ... θέουσι δὲ οὕτω καθεῖται σφισιν ἡ κόμη...³. Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτά, καὶ ἀπὸ ἄλλα παρόμοια, φαίνεται ὅτι ἡ μακριὰ λυτὴ κόμη ριγμένη στοὺς ἄμους ἦταν χαρακτηριστικὸ τῶν παρθένων σ' ἀντίθεση μὲ τὰ ἄλλα κορίτσια ποὺ ὅταν ἐνηλικιώνονταν φοροῦσαν τὴ μίτρα· βλ. Calame, *Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque*, Ρώμη 1977, 2.112 καὶ σημ. 128, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὸ ἐπίγραμμα τῆς Παλατ. Ἀνθολ. 6.281.

Οἱ στίχοι 1314-15 τοῦ ἀριστοφάνειου χωρίου εἶναι ἀξιοπρόσεκτοι:

Ἀγῆται δ' ἁ Λήδας παῖς
ἀγνὰ χοραγὸς εὐπρεπής.

Τὸ ἐπίθετο *εὐπρεπής* = ὠραία⁴ στὸ χωρίο μας εἶναι ὑποπτο. Ἡ σημασία αὐτὴ στὴν καλύτερη περίπτωση εἶναι ἄχρωμη. Ὁ Ἀριστοφάνης χρησιμοποιοῖ τὸ ἐπίθετο *εὐπρεπής* καὶ σὲ ἄλλα τέσσερα χωρία:

Θεσμοφ. 191-92 (ὁ Εὐριπίδης στὸν Ἀγάθωνα): οὐ δ' εὐπρόσωπος, λευκός, ἐξυρμημένος | γυναικόφωνος, ἀπαλός, εὐπρεπής ἰδεῖν.

Θεσμοφ. 233 (ὁ Εὐριπίδης στὸν Κηδεστή): Μὴ φροντίσης· ὡς εὐπρεπής φανεῖ πάνυ.

Ἐκκλησ. 427: εὐπρεπής νεανίας.

Ἐκκλησ. 701-02: Τοῖς εὐπρεπέσιν δ' ἀκολουθοῦντες | καὶ μειρακίοις οἱ φαυλότεροι.

Σὲ ὅλα τὰ παραπάνω χωρία τὸ ἐπίθετο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, δίνει ἀπόλυτα ικανοποιητικὸ νόημα. Ὅμως τὸ ἐπίθετο ποὺ προσδιορίζει τὴ χορηγὸ πρέπει, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, νὰ εἶναι τὸ *ἐκπρεπής*. Εἶναι τὸ ἐπίθετο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ Ἀλκμάνας (ἀπ. 1,46 Page) γιὰ τὴ χορηγὸ Ἀγησιχόρα (πρβ. καὶ στ. 1314 *ἀγῆται*):

... ἐμὲ δ' οὐτ' ἐπαινῆν
οὔτε μωμήσθαι νιν (= Ἀγιδώ) ἁ κλενὰ χοραγὸς
οὐδ' ἀμῶς ἐῆ· δοκεῖ γὰρ ἤμεν αὐτα
ἐκπρεπής τῶς ὤπερ αἱ τις ...,

καὶ ὁ Εὐριπίδης γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἑλένη στὴν *Ἐκάβη* 269:

ἡ Τυνδαρίς γὰρ εἶδος ἐκπρεπεστάτη (εὐπρ- ΩΞΖΤ' et M°)

Τὸ ἐπίθετο *ἐκπρεπής* χρησιμοποιοῖται γιὰ κάποιον ποὺ διακρίνεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ὑπεροχὴ του. Στὸν Ὅμηρο χρησιμοποιοῖται γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα, ποὺ ξεχωρίζει ἀνάμεσα στὸ πλῆθος ὅπως ὁ ταῦρος ἀνάμεσα στὰ γελᾶδια: Β 483

3. Πρβ. στ. 1312-13 *ταὶ δὲ κόμαι σείονται | ἄπερ Βακχᾶν θυρσαδδωᾶν καὶ παιδδωᾶν.*

4. 'belle à voir' (Coulon), 'seemly leader of the dance' (Bowra, *CIG* 28, 1934, 36).

ἐκπρεπέ' ἐν πολλοῖσι. Στὸν Αἰσχύλο, Πέρσ. 181-85, μιᾶ ἢ Ἄτοσσα γὰρ τὸ
ὄνειρό της:

ἔδοξάτην μοι δύο γυναῖκ' εὐείμονε,
ἢ μὲν πέπλοισι Περσικοῖς ἠσκημένη,
ἢ δ' αὖτε Δωρικοῖσιν, εἰς ὄψιν μολεῖν,
μεγέθει τε τῶν νῦν ἐκπρεπεστάτα πολὺ
κάλλει τ' ἀμώμω...

Τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι διπλᾶ διδακτικὸ καὶ γιὰ τὰ περισσώτερα χειρόγραφα ἢ
ὀρθῆ γραφῆ ἐκπρεπεστάτη ἐκφυλίστηκε σὲ εὐπρεπεστάτα⁵, καὶ γιὰ τὴν φράση
ἐκπρεπεστάτα πολὺ κάλλει τ' ἀμώμω δείχνει καθαρὰ ὅτι τὸ ἐπίθετο ἐκπρεπῆς
διακρίνεται ἀπὸ τὸ εὐπρεπῆς⁶.

Ἡ λέξη ἀποθησαυρίστηκε σὲ τρεῖς γλῶσσες τοῦ Ἡσυχίου (ε 1646-48), καὶ
γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναπτύχθηκαν παραπάνω θὰ πρέπει, φρονοῦμε, νὰ ἀποκα-
τασταθεῖ στὸ ἀριστοφανικὸ χωρίο. Τὸ παράξενο εἶναι ὅτι στὸν Ἀλκμάν, ἐνῶ ὁ
πάπυρος ἔχει ἐκπρεπῆς ὁ ten Brink εἰσηγήθηκε τὴ γραφῆ εὐπρεπῆς καὶ ὁ Bergk
(PLG⁴ 3,6-39) ἐξέδωκε ἐμπρεπῆς μὲ τὴ σημείωση: 'ἐμπρεπῆς ut mihi videtur
exemplum Paris., Egger εὐπρεπῆς legit, ego conieci ἐκπρεπῆς, idque ipsum in
charta legi testatur Blass'. Δηλαδή καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἢ πολὺ μεγάλη γνώ-
ση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ μέρους τοῦ Bergk καὶ ἡ γνωστὴ ὀρ-
θοκρισία του τὸν βοήθησαν νὰ φτάσει στὴ σωστὴ εἰκασία.

Τιμόθ. ἀπ. 20 Page (= Ἀθήν. 3.122 C-D, πρβ. Εὐσταθ. Ὀδ. 1422.50)

... κατὰ γὰρ τὸν Μιλήσιον Τιμόθεον τὸν ποιητὴν

οὐκ αἰίδω τὰ παλαιά,
κοινὰ γὰρ ἀμὰ κρείσσω·
ν ἔ ο ς ὁ Ζεὺς βασιλεύει,
τὸ πάλοι δ' ἦν Κρόνος ἄρχων·
ἀπίτω Μοῦσα παλαιά.

5. Πρβ. καὶ τίς ὑπόλοιπες χρήσεις τοῦ ἐκπρεπῆς ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη: Τρω. 987 ἦν οὐμὸς υἱὸς
(= Πάρις) κάλλος ἐκπρεπέστατος· Ἀлк. 333 εἶδος... ἐκπρεπεστάτη (v.l. εὐπρ-) γυνή: Φοίν. 168
ὄπλοισι χρυσέοισιν ἐκπρεπῆς. — Στὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἀνακίου στὸν Ἀθήν. 282b ... ἐστὶν ἐκ
θαλάσσης θύννος οὐ κακὸν βρώμα, | ἀλλὰ πᾶσιν ἰχθύεσσιν ἐ μ π ρ ε π ῆ ς ἐν μυττωτῶ, ἂν ση-
μαίνει ὅπως ἐξηγοῦν οἱ LSJ⁹ στὸ λ. 'conspicuous among or above others', τότε ἢ ὀρθῆ γραφῆ
πρέπει καὶ ἐδῶ ἴσως νὰ εἶναι τὸ ἐκπρεπῆς.

6. Τὴν ἀνάλογη σύγχυση ἀνάμεσα στὰ εὐπρεπῆς καὶ εὐτρεπῆς σημείωσε ὁ Porson,
Adversaria, Λιψία 1814, σ. 308.

Τὸ χωρίο ἐκφράζει τὴν ἀποψη ποὺ εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (α 351-2) ὅτι τὰ καινούρια τραγούδια εἶναι πιὸ ἐνδιαφέροντα ἢ, ὅπως ἐδῶ, καλύτερα ἀπὸ τὰ παλαιότερα. Ἡ ἴδια γνώμη ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Τιμόθεο καὶ στοὺς Πέρσες 224-5:

ὅτι παλαιότεραν νέοις
ῥυμοῖς μούσαν ἀτιμῶ.

Βλ. Τ. Η. Janssen, *Timotheus Persae* (Amsterdam 1984), στὸν οἰκεῖο τόπο. Τὸ γεγονός, ὡστόσο, ὅτι ὁ Δίας βασιλεύει νέος δὲν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σχέση μετὰ τὸ νόημα τοῦ χωρίου. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει στοὺς στίχους 3-4 εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ βασιλεία Δία-Κρόνου, ποὺ παραλληλίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μετὰ τὸ νέο καὶ τὸ παλιὸ τραγούδι. Ἡ ἀντίθεση τῆς βασιλείας τῶν δύο θεῶν γίνεται μετὰ τὰ ἐπιρρήματα *πάλαι-νέον* (= *νεωστί*): τὸ τελευταῖο πρέπει νὰ γραφεῖ ἀντὶ τοῦ ἐπιθέτου *νέος*. Τὸ ἐπίρρημα *νέον* συνδέεται μετὰ τὴ βασιλεία τοῦ Δία καὶ στὸν Αἰσχ., *Προμ. Δ.* 34-5:

... Διὸς γὰρ δυσπαραίτητοι φρένες,
ἅπας δὲ τραχὺς ὅστις ἂν νέον κρατῆ.

καὶ 955-6 (ὁ Προμηθεὺς στὸν Ἑρμῆ τὸν ὑπηρέτη τῶν θεῶν):

νέον νέοι κρατεῖτε, καὶ δοκεῖτε δὴ
ναίειν ἀπενθῆ πέργαμ' (α).

Heraclidis Lembi, «Excerpta Politiarum» Ed. and tr. M. R. Dilts, Durham, North Carolina 1971

Ἐκδότης στὸ ἀπ. 13 ἀπὸ τὴ Λακεδαιμονίων πολιτεία: τῶν ἐν Λακεδαίμονι γυναικῶν κόσμος ἀφήρηται, οὐδὲ κομᾶν ἔξεστιν, οὐδὲ χρυσοφοεῖν. τρέφουσι δὲ τὰ τέκνα ὥστε μηδέποτε πληροῦν, ἵνα ἐθίζωνται δύνασθαι πεινῆν. ἐθίζουσι δὲ αὐτοὺς καὶ κλέπτειν, καὶ τὸν ἄλόντα κολάζουσι πληγαῖς, ἵν' ἐκ τούτου πονεῖν καὶ ἀγρυπνεῖν δύνωνται ἐν τοῖς πόλεμοις.

Ἡ φράση ἐν τοῖς πολεμίοις ποὺ μεταφράζεται among the enemy δὲν εἶναι νοηματικὰ ἰκανοποιητικὴ. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνεται: *πολεμίοις V: πολέμοις dsgab* καὶ ἡ γραφὴ τῶν κατώτερων χειρογράφων θὰ μπορούσε ἴσως νὰ δώσει πιὸ ἰκανοποιητικὸ νόημα. Ὡστόσο τὸ ἀληθινὸ νόημα φαίνεται ὅτι εἶναι: οἱ Σπαρτιάτες νέοι μετὰ τὴν ἀγωγή ποὺ ἐπαιρναν θὰ μπορούσαν νὰ φέρνουν σὲ πέρας δύσκολες ἀποστολές καὶ νὰ ἀγρυπνοῦν στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἄν αὐτὸ εἶναι ὀρθό, τότε τοῖς *πολεμίοις* δὲν εἶναι δοτ. πληθ. τοῦ *πολέμιος* (= ἐχθρὸς) ἀλλὰ τοῦ οὐσ. *πολέμια*, τὰ (= τὰ πολεμικά), πρβ. Ἀριστοτ. Ἀθπ. 3.2 διὰ τὸ γενέσθαι τινὰς τῶν βασιλέων τὰ *πολέμια μαλακούς*. Ἡ ὑπαρξὴ μάλιστα τοῦ ἐν τοῖς

πολεμίοις' (= στὰ πολεμικά) στὸν Ἡρακλείδη δείχνει ὅτι στὴν ἄριστοτελική Ἐθπ. 3.2 ἡ ὀρθή γραφή εἶναι τὰ πολέμια καὶ ὄχι τὰ πολεμικά, ὅπως ἤθελαν νὰ ἀλλάξουν τὸ κείμενο οἱ Richards, CR 5 (1891) 175 καὶ Blass, LZB 1891, 303. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Ἡρακλείδης ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Ἐθπ.

ἀπ. 39 *Κυμαίων...* Προμηθεὺς δὲ τις ἀνὴρ δραστήριος καὶ ἰκανὸς εἰπεῖν χίλιους παρέδωκε τὴν πολιτείαν.

Ἡ μετάφραση τοῦ Dilts εἶναι τουλάχιστον περιέργη: gave thousands a share in the government. Ὅμως τὸ νόημα εἶναι ὅτι παράδωσε τὴν πολιτεία σὲ χίλιους δηλ. χίλια μόνο πρόσωπα εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα. Πρβ. ἀπ. 55... *χίλιοι γὰρ πάντα διοικοῦσιν* (παρὰ Ῥηγίνοις) *αἶρετοὶ ἀπὸ τιμημάτων*⁷. Ἐπομένως ἡ μετάφραση πρέπει νὰ εἶναι: gave a share in the government to (only) a thousand (citizens).

Εὐσεβίου, «*Εὐαγγ. προπ.*» IX 20,14 = Ἐζεκιήλ στ. 226 κ.έ.

Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν τραγωδία Ἐξαγωγή τοῦ Ἐζεκιήλ:

*οἱ δὲ σύμπαντες σθένει
ᾧρουσαν ὠκεῖς ἀλμυρᾶς δι' ἀτραποῦ.
ἡμεῖς δ' ἐπ' αὐτῆς ὠχόμεσθα συντόμως
κατ' ἔχνος αὐτῶν...*

Στὸ χωρίο αὐτὸ μποροῦν νὰ ὑποδειχθοῦν δύο βελτιώσεις, ὅπως πιστεύω, τοῦ κειμένου ποὺ ἀξίζει νὰ καταγραφοῦν γιὰ νὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τοὺς κριτικούς τοῦ κειμένου τοῦ ἀποσπάσματος. Στὸν στ. 226 ὁ συνάδελφος Δαν. Ἰακώβ σημείωσε στὸ περιθώριο τοῦ σημειώματός μου ποὺ ἀσχολιόταν μὲ τὸν στ. 228 ὅτι θὰ προτιμοῦσε τὴ γραφή *σύμπαντι* (ἀντὶ *σύμπαντες*) εἰσήγηση ποὺ δέχομαι ἀνεπιφύλακτα γιὰ λόγους νοηματικούς καὶ ὑφολογικούς. Στὸν στ. 228 ἐξἄλλου θὰ προτιμοῦσα τὴ γραφή *συντόμως* (= μὲ προθυμία ἢ ζήλο, σύντονα) ἀντὶ *συντόμως* (= χωρὶς καθυστέρηση)· πρβ. Jacobson, *The Exagoge of Ezekiel*, Cambridge 1983, σ. 38: the energetic entry into the sea ('Ἰωσ. Ἰουδ. ἀρχ. 2.340⁸ / Ἐξαγ. 228 κ.έ.).

7. Στὸ ἀπ. 55 Ῥηγίνων νὰ στιχθεῖ: *οὗτος, τί ἂν ἐποίη<ς> νικήσας ἵπποις*, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ προσφώνηση. Στὸ ἀπ. 59 νὰ τονιστοῦν ἀντίστοιχα *Μινῶαν* καὶ <Μινῶων>.

8. *Τῶν (Ἐβραίων) δ' οὐκέτ' ὀκνοῦντων, ἀλλ' ἱεμένων μετὰ σπουδῆς ὡς συμπαρόντος αὐτοῖς τοῦ θεοῦ...* πρβ. (341) *ἔθεν καὶ θαρσαλευτέροις (τοῖς Αἰγυπτίαις) συνέβαινε πρὸς τὴν δίωξιν ὡς οὐδὲν οὐδ' αὐτῶν πεισομένων εἶναι.*

Τὸ λεξικὸ *LSJ* στὴ λ. δίδει διάφορα παραδείγματα χρήσης τοῦ ἐπιρρήματος μὲ ρήματα κινήσεως σημαντικὰ, ὅπως *συντόνωσ* *λέναι* Πλάτ. Τίμ. 88α, *τρέχειν*, *βαδίζειν* Ἀριστοτ. *Προβλ.* 882b1, *Μεγ.* Ἔθ. 1188b22 (συγκρ.), κ.ἄ., *πορεύεσθαι* Διοκλ. ἀπ. 142, *ὄδοιπορεῖν* Γαλ. 16.496. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα σύγχυσης εἴτε τῶν ἐπιθέτων *σύντομος* - *σύντονος*, εἴτε τῶν ἐπιρρημάτων *συντόμως* - *συντόνωσ* βλ. *ThGrL* στὰ λήμματα *σύντομος* καὶ *συντόμως*: ἐπίσης *Hermes* 108,1980, 497-498 ἀπὸ τὸν Διόδωρο. Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἀπὸ τὸν Φρόνιχο, *Σοφ. Προπαρ.* de Borries, σ. 12,16 *ἀπρακτεῖν* (Ξενοφ., *Κύρου Παιδ.* 1,6,6): *καλὴ καὶ συντομοσ ἡ φωνή*, σημαίνουσα τὸ μὴ κατὰ νοῦν πράττειν, ὅπου τὸ *σύντονος* δίδει ἀσφαλῶς καλύτερο νόημα καθὼς ὁ λεξικογράφος δὲν φαίνεται νὰ μιλεῖ γιὰ τὸ μῆκος τῆς λέξης ἀλλὰ γιὰ τὴ δύναμὴ τῆς· τὸ ἐπίθ. *σύντονος* εἶναι δηλ. τὸ ἀντίθετο τοῦ *ἀνειμένος* πρὸς τὸ ὁποῖο ἀντιτίθεται⁹. Τέλος ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τοὺς στίχους ἀνωνύμου στο *χφ Paris. gr.* 1711 fol. 394^v ὅπως τοὺς παραθέτει ἡ Ἄλ. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη στὴν ἀνέκδοτη ἀκόμη διδακτορικὴ τῆς διατριβῆς *Die handschriftliche Überlieferung des «Georgios Continuatus» (Redaktion A)* [Ἀμβούργο 1986] σ. 34:

Γελῶσι νῦν ἅπαντες ἐχθροὶ συντόνωσ
γέλωτα θερμὸν οὐχ ὄρον κεκτημένον

συντόνωσ Kopidakis: *συντόμως* Γ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

N. X. KONOMHIS

THREE BYZANTINE PAPYRI FROM THE BRITISH LIBRARY

During a short stay in London I was able to study the papyri published in this article. They have been known in description since 1907. These texts do not provide very essential information but they nevertheless help to clarify our picture of (late) Byzantine Egypt.

I wish to thank Mr. T. S. Pattie for his kind permission to publish these texts here.

9. *Προβ. Πρατίνας* ἀπ. 5(α) *PMG* Page:
μήτε σύντονον δίωκε
μήτε τὴν ἀνειμέναν {Ἰαστι}
μοῦσαν...

1. Account

Provenance unknown

13.5 × 10 cm.

VIth/VIIth century A.D.

P. Lond. III 1052a (cf. P. Lond. III, p. liv) is complete at all sides. The text runs along the fibers. The other side is blank.

λό(γος) Σιλβανός στρ(ατιωτ) νό(μισμα) α π(αρά) κερ(άτια) δ
 μυριάδος μήρη δύο και τάλλα
 γί(νονται) ταλ(άντων) (μυριάδες) β, γϋ

Θώθ ιη τάλ(αντα), ς

4 ὑπέρ χειρίδην τάλ(αντα), βρ

Θώθ κβ τάλ(αντα), ςερ

όμοί(ως) Θώθ κβ τάλ(αντα), ε

Θώθ κγ τάλ(αντα), γσ

8 Φαῶφι // ια // τάλ(αντα) χ

Φαῶφι // ιγ // τάλ(αντα), β

2 μυριάδος μέρη 5 χειριδίου

The above papyrus contains an account of payments made during the months Thoth and Phaophi by (reading in line 1 Σιλβανοῦ στρ(ατιώτου)) or to (reading Σιλβανῶ στρ(ατιώτη)) the soldier Silvanus. The purpose of this account escapes us. Payments are made in solidi, myriads, talents, and drachmae.

2. For μυριάς as a coin called 'myriads' cf. R. S. Bagnall, *Currency and Inflation in Fourth Century Egypt* (BASP, Supplement no. 5, 1985), 12 and 45.

τάλλα: it is not possible to read τάλ(αντα) λα = 31 talents. For the crasis cf. F. T. Gignac, *Grammar*, I, Milano 1976, 321 ff. (esp. 323).

3. In this line the payments listed in lines 1 and 2 are added together. Since we do not know how much money is covered by τάλλα in line 2, we cannot calculate the value of 1 solidus, which might have given a more exact date for this papyrus.

5 χειρίδην: χειρίδιον > χειρίδιν > χειρίδην. Cf. P. Mich. XV 752, 42 n.

9/10. Noteworthy are the two oblique slashes before and after the day-number. Cf., e.g., SPP III 451; P. Lond. III 1319 (p. 272); SB VIII 9785.

2. Receipt

Provenance unknown

15 × 13.5 cm.

Vth century A.D.

P. Lond. III 990 (cf. P. Lond. III, p. li) is regularly cut off at the top, bottom (there is a free margin of approx. 6 cm.), and left side. At the right side (the papyrus is here incomplete) it is regularly broken off. At the left there is a free margin of 1.5 to 5 cm. The text runs across the fibers. The other side is blank.

Κυρίῳ μου ἀδελφῶ Ἑρμοφίλῳ ὑποδέκ[τη
 Φοιβάμμων ναύαρχος·
 ἐπληρώθην παρὰ σοῦ ὑπὲρ τῶν ἐμῶν κ[
 4 καὶ ὑπὲρ ἐρμαΐαν.... μου ὑπὲρ μοδίων χ[
 Φοιβάμμων συμφωνῆ μοι.
 5 συμφωνεῖ

The above papyrus contains an incomplete receipt from a shipmaster for goods transported by him. Many similar receipts have come down to us.

2 ναύαρχος: cf. P. Heid. IV 306, 3 n.

3 At the end of this line possibly κ[αμάτων.

4 ἐρμαΐαν....: the papyrus is heavily mutilated at this point. The preserved traces do not favour a reading Ἑρμαΐ (i.e. a short genitive of the proper name Ἑρμαΐς) ἀνδρός = 'my man Hermais'.

μοδίων: cf. S. Daris, *Il lessico latino nel Greco d'Egitto*, Barcelona 1971, 74.

3. Account

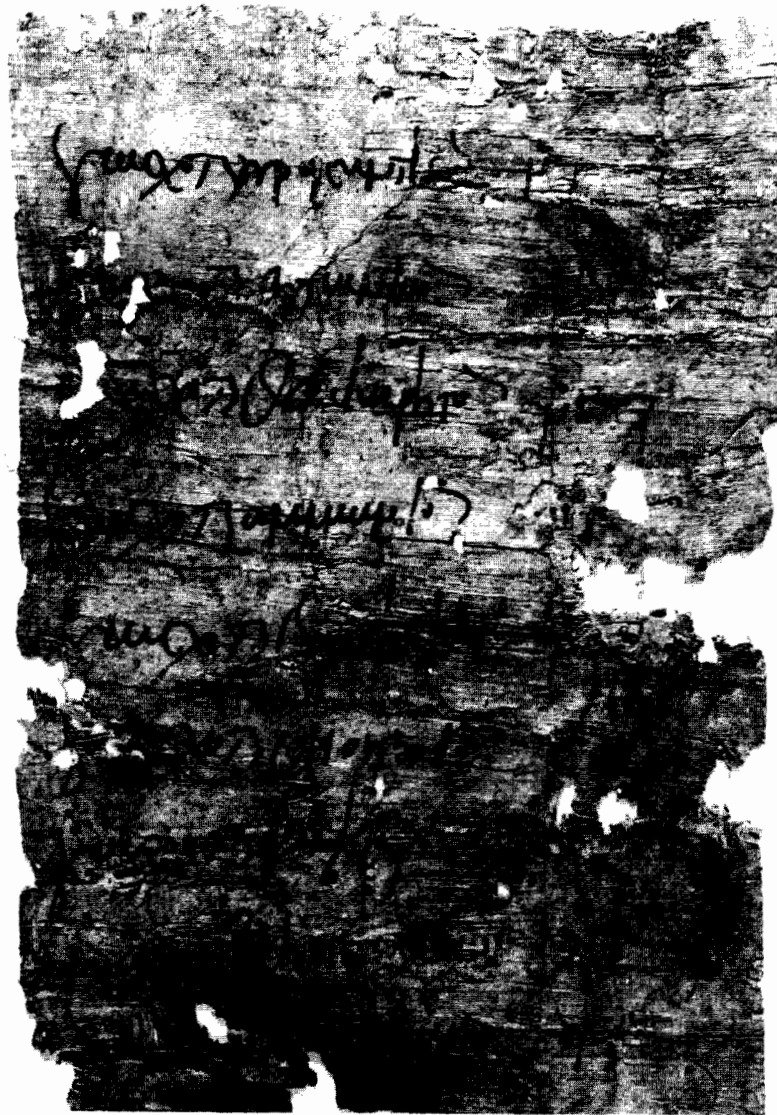
Provenance unknown

27.5 × 10.5 cm.

VIth century A.D.

P. Lond. III 1018 (cf. P. Lond. III, p. liii) is complete at all sides (at the top and at the bottom there is a free margin of 2 cm.). The text runs along the fibers. The other side is blank. At 3 cm. from the right border there is a κόλλησις.

τῶ σχολ(αστικῶ) Πραισαντίου	νο(μίσματα) γ
τῶ σχολ(αστικῶ) Ἄντωνίνου	νο(μίσματα) β
τῶ σχολ(αστικῶ) Θεοδωρήτου	νο(μίσματα) γ
4 τῶ σχολ(αστικῶ) Ἄμμωνίου	νο(μίσματα) γ
τῶ σχολ(αστικῶ) Θεοδοσίου	νό(μισμα) α
τῶ σχολ(αστικῶ) Διονυσίου	νό(μισμα) α
τῶ σχολ(αστικῶ) Μακαρίου	νο(μισμα) .
8 τῶ σχολ(αστικῶ) Βησαπόλλωνι	νό(μισμα) α
τῶ σχολ(αστικῶ) Φοιβάμμωνι	νό(μισμα) α
τῶ σχολ(αστικῶ) unreadable	νό(μισμα) α
τῶ σχολ(αστικῶ) Σοστράτη	νό(μισμα) α
12 Φοιβάμμωνι πράξ[ονι]	νο(μίσματα) β
Φοιβάμμωνι ἐξέπτορ(ι)	νο(μίσματα) γ
Χρηστοδώρου	νο(μίσματα) β
Ἄνδρέα	νο(μίσματα) β
16 τῶ ἀπὸ ἡ[γεμόνων]	[νο(μίσματα)] β
τῶ πριμικηρ(ίω)	νό(μισμα) α
Φοιβάμμ(ωνι) κομμ(ενταρησίω)	νό(μισμα) α

P. Lond. III 1018 (upper part)

P. Lond. III 1018 (lower part)

The above papyrus contains payments (from 1 to 3 solidi) to certain officials and persons. The reason for these payments escapes us. Some holes and abrasion make it difficult in places to decipher the text.

A problem is raised by the abbreviation τῶ σχολ() at the beginning of lines 1-11. As one can see on the photograph, a reading τῶ σχολ() will probably be everybody's first choice. However, δ/τὸ σχολ() does not lead us anywhere and λ instead of τ is not totally to be excluded. If one accepts the reading τῶ σχολ() a further problem is raised. One is tempted (certainly in the lines in which the abbreviation is followed by a name in the genitive) to resolve τῶ σχολ() as τῶ σχολ(ίω) and to equate σχολίον with σχολή = a group of officials with the same rank inside a certain bureau. This meaning is, however, not attested for σχολίον. Another solution —the one for which I vote— is to resolve τῶ σχολ(αστικῶ) and to assume that the names in the genitive which follow this abbreviation should have been in the dative (cf. lines 8, 9, 11). If this assumption is correct, the number of known scholastici is considerably enlarged (cf. A. Claus, 'Ο Σχολαστικός, Inaugural-Dissertation, Köln 1965; P. J. Sijpesteijn, *ZPE* 70, 1987, 143 ff.).

1 Πραισαντίου: the proper name Πραισάντιος (or Πρεσάντιος ?) appears here for the first time.

3. The proper name Θεοδώρητος occurs once in P. Cairo Masp. I and twice (a rather important person) in P. Cairo Masp. III.

8. For the proper name Βησαπόλλων the papyrological onomastica cite only two examples: SB V 7666, 5 and P. Lips. 46, 5, 19 (both texts originate from Panopolis).

11 Σοστράτη: this must be the dative of a masculine name. Instead of Σοστράτη a reading Σοστράγη is not to be excluded. However, neither the name Σοστράγης nor the name Σοστράτης (Σωστράτης, cited in D. Foraboschi, *Onomasticon alterum papyrologicum*, 302b, from BGU VI 1333, 2, is a ghost: the Berlin ostrakon has διὰ Σωστράτου = 'through Sostratos') is attested. Σοκράτη seems a less likely reading.

12 πράιχ[ονι]: cf. S. Daris, *op. cit.*, 93.

13 ἐξέπτορ(ι): cf. S. Daris, *op. cit.*, 45; H. C. Teitler, *Notarii and Exceptores*, Amsterdam 1985.

14. Read Χρηστοδώρω. This form (= Χριστόδωρος) is not yet listed in the papyrological onomastica.

16 τῶ ἀπό ἡ[γεμόνων]: cf. P. Landlisten I 310 n.

17 τῶ πριμικηρ(ίω): cf. S. Daris, *op. cit.*, 96.

18 κομμ(ενταρησίω): cf. S. Daris, *op. cit.*, 60.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΟΜΙΛΙΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Το χφ αρ. 16 της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αποτελείται από επτά φύλλα περγαμηνής του 11ου/12ου αι., διαστάσεων 21×14,5 εκ., τα οποία έχουν αποκοπεί από κώδικα μεγαλύτερων διαστάσεων. Τα φύλλα αυτά, όπως σημειώνει στην περιγραφή του χφ ο Λ. Πολίτης¹, επρόκειτο να χρησιμεύσουν ως εξώφυλλα ή παράφυλλα σταχώσεως, πράγμα που φαίνεται πως τελικά δεν έγινε. Με τη λεπτομερή κωδικολογική περιγραφή των φύλλων αυτών δε θα ασχοληθούμε εδώ². Κυρίως ενδιαφέρει το περιεχόμενο του σπαράγματος, μια και από τον Πολίτη ταυτίστηκε μόνο το περιεχόμενο των φύλλων 5^ν και 6^ν, ενώ για το ίδιο χφ διαβάζουμε στην περιγραφή του Σιγάλα³ πως πρόκειται για «τεμάχιον λόγου έκκλησιαστικοῦ». Ο Σιγάλας παραθέτει αρχή και τέλος, πράγμα που σημαίνει πως κατά τη γνώμη του τα επτά φύλλα παραδίδουν συνεχές κείμενο. Αντίθετα ο Πολίτης γράφει: «Δὲν ὑπάρχει συνοχή ἢ συνέχεια ἀπὸ φύλλου εἰς φύλλον, οὔτε εἶναι δυνατὸν ν' ἀποκατασταθῆ ἡ σειρά».

Η ἀρίθμηση των φύλλων όπως έχει σήμερα και όπως τη χρησιμοποιεί στην περιγραφή του ο Πολίτης φαίνεται πως έγινε τυχαία. Κρίνοντας μάλιστα από τις λέξεις που παραθέτει ο Σιγάλας ως αρχή και τέλος του κατά τη γνώμη του συνεχούς κειμένου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα φύλλα που μας ενδιαφέρουν βρίσκονταν παλαιότερα σε διαφορετική σειρά. Η αρχή του Σιγάλα συμπίπτει με την αρχή του φ. 1^ν της σημερινής ἀρίθμησης, το τέλος όμως το βρίσκουμε στο φ. 4^ν.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να αποκατασταθεί η σειρά των επτά φύλλων είναι η ταύτιση του κειμένου. Με τη βοήθεια της αναφοράς από τον Πολίτη πως πρόκειται για «ἀποσπάσματα τῶν Ὁμιλιῶν εἰς τὴν Γένεσιν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου» έγινε δυνατή η ταύτιση του περιεχομένου όλων των φύλλων, το οποίο αναλυτικά έχει ως εξής⁴:

1. Κατάλογο των χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ετοίμασε ο Λ. Πολίτης, δεν πρόλαβε όμως να τον δημοσιεύσει. Ο κατάλογος αυτός παραχωρήθηκε από την κόρη του Μ. Πολίτη-Σακελλαριάδη στο Τμήμα Φιλολογίας, το οποίο ανέλαβε τη δημοσίευσή του.

2. Κωδικολογικά και άλλου είδους στοιχεία παρέχει ο κατάλογος του Πολίτη, βλ. παραπάνω.

3. Βλ. Α. Σιγάλα, *Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α. Ἀρχαία καὶ Βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας* [Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Παράρτημα Δ' τόμου Ἐπετηρίδος Φιλοσοφικῆς Σχολῆς], Θεσσαλονίκη 1939, σ. 159-160.

4. Οι Ὁμιλίες εἰς τὴν Γένεσιν του Χρυσοστόμου είναι δημοσιευμένες στους τόμους 53-54 της *Patrologia Graeca*. Τα ἀποσπάσματα του χειρογράφου μας είναι ἀπὸ τις ομιλίες ι' και ιε', που περιέχονται στον 53ο τόμο. Κατὰ τὴν ταύτιση των ἀποσπασμάτων παρατίθεται μόνο ο ἀριθμὸς τῆς στήλης και των στίχων.

φ. 1^ε: *καὶ μετὰ τὰς ἀφάτους ταύ]τας ἐνεργεσίας — καταπαύσωμεν τὸν λόγον* (ομ. ιε', 124, 10-24)

φ. 1^ν: *ταῖς δια]νοίαις ταῖς ὑμετέραις — τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας φρο<ν>τι]ζοντες* (ό.π., 27-39)

φ. 2^ε: *δείκνυσιν αὐτὴ ἢ πεῖρα — ποιήσωμεν αὐτῶ* (ομ. ιε', 119, 56-120,7)

φ. 2^ν: *ρήματα, ὅτι ταῦτα μὲν — Ἐπεὶ οὖν* (ό.π., 120, 11-24)

φ. 3^ε: *ἐχα]ρίσατο. Διὰ τοῦτο — ἅπαντα δι' αὐτὸν γίνεται;* (ομ. ιε', 121, 58-122, 12)

φ. 3^ν: *προσδιαλεγόμενου — καὶ ὠκοδόμησε, φησί, Κύριος ὁ [Θεὸς* (ό.π., 122, 16-29)

φ. 4^ε: *καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν — καλὰ, καὶ πάνυ καλὰ εἶ[⁵* (ομ. ι', 87, 11-25)

φ. 4^ν: *ἐδη]μιουργήθη — ὄφεις, καὶ ἔχεις, καὶ δρά[κοντες* (ό.π., 29-43)

φ. 5^ε: *Ἰδ]οὺ τὸ ἐξαίρετον — τούτου τοῦ λογικοῦ* (ομ. ι', 86, 10-24)

φ. 5^ν: *πάντα χόρτον σπόριμον — ἀγαθότητα, ὅρα πῶς* (ό.π., 27-41)

φ. 6^ε: *ἢ σύστα]σις ἔσται — τὴν ἀφαίρεσιν τῆς [πλευρᾶς* (ομ. ιε', 123, 7-21)

φ. 6^ν: *πρὸς τὴν γυναῖκα αὐ]τοῦ, καὶ ἔσονται — οὐδέπω γὰρ τῆς ἀμαρ[τίας* (ό.π., 24-37)

φ. 7^ε: *χρείας, ἵνα δῶ χάριν — μὴ παραδέξῃ* (ομ. ιε', 125, 9-22)

φ. 7^ν: *πῶς καὶ βρα]χὺ μέρος — ἀγαθῶν πράξεων ἐργασίαν* (ό.π., 25-38)

Με βάση λοιπόν το περιεχόμενο, η σωστή σειρά των επτά φύλλων είναι η εξής: 5, 4, 2, 3, 6, 1, 7.

Το κείμενο των αποσπασμάτων αυτών σε αντιβολή με το κείμενο του Migne παρουσιάζει αρκετές διαφορετικές γραφές, οι οποίες όμως στην πλειοψηφία τους δεν είναι σωστές. Πολλές από αυτές είναι λάθη καθαρώς ορθογραφικά, λάθη ιωτακισμού, ισοχρονισμού κτλ. Με εξαίρεση αυτού του είδους τις γραφές, όλες οι άλλες διαφορές προς την έκδοση του Migne είναι οι παρακάτω⁵:

86,16 αὐτήν, καὶ κοινωνὸν 87,19 τοῦ παντάπασιν 25 καὶ πάνυ καλὰ εἶ[
36 ἰχθῦς 119,56 αὕτη 59 αὔλακα 120,2 χρεῖαν ἡμῖν 4 λειτουργίαν ἡμῖν
13 τούτων ἄξιον 14 παραγενέσθαι 15 τοιοῦτον 16 τὸ ζῶον 17 ἐξουσίας
19 δείκνυσιν 121,59 καὶ om. ib. πλάσιν] πάλιν 122,11 ἀλλ' ἢ γυνή 23 φέ-

5. Στο σημείο αυτό στην έκδοση Migne διαβάζουμε: "Όταν οὖν ὁ Δεσπότης... καὶ πάνυ καλὰ τὰ δημιουργήματα προσείποι, τίς ἄν... Για τη διόρθωση της ευκτικής σε υποτακτική δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Ὅσον αφορά το δικό μας χφ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέχιζε ως εξής: ... καὶ πάνυ καλὰ εἶπῃ τὰ δημιουργήματα, τίς ἄν... Ὅπως σημειώνεται στον Migne, χφφ που δεν ονομάζονται παραδίδουν στη θέση αυτή: "Όταν οὖν ὁ Δεσπότης εἶπῃ... καλὰ τὰ δημιουργήματα, τίς ἄν..."

6. Μετά τον αριθμό της στήλης και του στίχου στον Migne ακολουθεῖ η γραφή του χφ· όταν πρόκειται για γραφή στην ίδια στήλη, δηλώνεται μόνο ο αριθμός του στίχου.

ρην 123,8 *ὄστων* 13 τὸ ἐξῆς 14 αὕτη 26 φθέγγεσθαι 29 ἐπίστατο
124,13 *καὶ om.* 16 *τοίνυν]* νῦν 32 αὐτὸν 125,11 ἐρρέθη 16 ὕμων 20
μηδὲ 26 ἡμῖν *om.* 27 ἐτέρωθεν βοᾷ λέγων 31 *καὶ om.*

Ορισμένες από τις γραφές αυτές βελτιώνουν, κατά τη γνώμη μου, το κείμενο του Migne: αυτές είναι: 120,13 *τούτων ἄξιον*, 123,14 *αὕτη*, 125,20 *μηδέ*. Η γραφή 122,11 *ἀλλ' ἡ γυνή* πρέπει επίσης να προτιμηθεί από την αντίστοιχη της έκδοσης του Migne *ἀλλὰ γυνή*, επειδή ο Χρυσόστομος, παραθέτοντας πιθανώς από μνήμης το χωρίο από την Κ. Διαθήκη⁷, λέει πιο μπροστά (και εδώ συμφωνεί το χειρόγραφο μας με τον Migne) *ὁ ἀνὴρ*. Στο κριτικό (καθώς επίσης και στο Πατριαρχικό) κείμενο της Κ. Διαθήκης λείπει το άρθρο και στις δύο περιπτώσεις, ο Χρυσόστομος όμως στο σημείο αυτό της ομιλίας του φαίνεται πως παρέθεσε το σχετικό χωρίο με τα άρθρα, και έτσι πρέπει να το κρατήσουμε.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΠΑΝ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, ΛΟΓΟΙ 108,20-21 VAN DIETEN
ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΙΑ π 181

Όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος ο Γ' Ἀγγελος Κομνηνός επέστρεψε από την εκστρατεία του εναντίον του Μανουήλ Καμύτζη και του Χρύσου Δοβρομηρού γύρω στον Μάρτιο του 1202, ο Νικήτας Χωνιάτης δεν έχασε την ευκαιρία να πανηγυρίσει για το γεγονός με έναν εγκωμιαστικό λόγο¹. Σ' αυτόν, έπειτα από τη ρητορική περιγραφή της επανάστασης του Μανουήλ Καμύτζη και της νίκης του αυτοκράτορα, ο Νικήτας παρουσιάζει τον δεύτερο επαναστάτη, τον Χρύσο Δοβρομηρό. Στο σημείο αυτό το κείμενο του λόγου, σύμφωνα με την έκδοση του van Dieten, είναι το εξής (σ. 108,13-23):

Ἄτερος δὲ τις δεύτερος, τὸ μὲν κῆδος τουτωῖ σὺμφυτος, τὸ δὲ γένος ἀλλόφυλος, ἀλλοπρόσαλλος καὶ χαμαιλέων τοῖς συμφυέσι κακοῖς πολύμορφος, ὑπέδου μὲν ἐπίσης σκορπίω τε καὶ φαλαγγίω πέτρας ἀποτόμους καὶ δυσπροσόδους, συνιδὼν δὲ ὡς μάτην ὑπὸ ταύταις καταδαρθάνει ἢ γούν διακενῆς ὡς πολύπους προσφύεται καὶ

7. Α' Κορ. 11,9.

1. Περιλαμβάνεται στην έκδοση του J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Corpus fontium historiae byzantinae 3, Berolini et Novi Eboraci 1972, σ. 106-112 (Λόγος ΙΑ). Για το περιεχόμενο, το ιστορικό πλαίσιο και τη χρονολόγηση του λόγου βλ. J. A. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Supplementa byzantina 2, Berlin - New York 1971, σ. 129-136.

συγχρώζεται τῷ ἀτοξεύτῳ μικροῦ ἐρύματι καὶ ὡς κέλυφος οἱ φερέοικοι καὶ ὡς ὄστρακον τὰ ζωόφουτα τὰς τοῦ πολυχνίου περιπτυχὰς ὑπεισέρχεται οἶονεῖ τι λαΐνον λώπιον αὐτὰς ἀμπεχόμενος. ἀλλ' οἶος μετὰ βραχὺ καὶ οὐχ οἶος πάροιθεν δείκνυται· πρῶν μὲν γὰρ μὴ τὸν κηδεστὴν ἐὼν ἀκηδῆ ὠρᾶτο οἱ συναγωνιστῆς καὶ συνέριθος· μετ' οὐ πολὺ δὲ κατανωτισάμενος ἐκεῖνον βαρβαρικῶς περισαίνει σου τὸ κράτος κολακικῶς.

Ἡ πρώτη περίοδος του παραπάνω κειμένου είναι προβληματική, γιατί η αντίθεση που αρχίζει με το *ὑπέδν μὲν* δεν ολοκληρώνεται ούτε συντακτικά ούτε νοηματικά: η μετοχή *συνιδῶν* ακολουθείται από μια σειρά ειδικών προτάσεων (ὡς μάτην... καταδαρθάνει ἢ γοῦν διακενῆς... προσφύεται καὶ συγχρώζεται... καί... ὑπεισέρχεται), λείπει όμως το ρήμα της κύριας πρότασης, στο οποίο αναφέρεται η μετοχή: το νόημα μένει επίσης μετέωρο: ο Χρῦσος κρύφτηκε σε απόκρημνα βράχια, όταν/επειδὴ όμως κατάλαβε ότι μάταια κρύβεται... (τι έκανε;). Η συνέχεια του κειμένου είναι εξίσου προβληματική: τι σημαίνει *ἀλλ' οἶος μετὰ βραχὺ καὶ οὐχ οἶος πάροιθεν δείκνυται*; Τι υποδηλώνει το πρώτο *οἶος*;

Ο F. Grabler, που μετέφρασε στα γερμανικά τους λόγους και τις επιστολές του Νικήτα Χωνιάτη², αποδίδει το σημείο αυτό ως εξής (σ. 187-188): «Ein anderer... tauchte unter gleich einem Skorpion und einer Giftspinne in steile und unzugängliche Felsen; er sah aber ein, daß er umsonst unter ihnen schlief und vergeblich wie ein Polyp, der die Farbe der Umgebung annimmt, an die beinahe für Pfeile unerreichbare Festung anwuchs und sich wie Schnecken in ihr Haus und wie Muscheln in ihre Schale in die Umhüllung seines Städtchens verkroch, sie gleichsam als steinernen Deckmantel anlegend. Aber es wird jetzt dargestellt, wie er kurze Zeit später war, und nicht, wie er früher war». Η απόδοση της μετοχής *συνιδῶν* με τον ρηματικό τύπο «er sah... ein» καλύπτει το συντακτικό πρόβλημα της πρώτης περιόδου έτσι ώστε να μη φαίνεται στη μετάφραση, η συνέχεια όμως δεν έχει λογικό ειρμό. Τι θα πει «τώρα όμως παρουσιάζεται όπως ήταν λίγο χρόνο αργότερα, και όχι όπως ήταν πρωτότερα»;

Το πρόβλημα λύνεται αν μετατρέψουμε τη στίξη βάζοντας κόμμα μετά το *ἀμπεχόμενος* και αν διαβάσουμε *ἀλλοῖος* αντί *ἀλλ' οἶος*. Η σύνταξη αποκαθίσταται, γιατί η περίοδος ολοκληρώνεται με ρήμα της δεύτερης κύριας πρότασης το *δείκνυται*, στο οποίο αναφέρεται η μετοχή *συνιδῶν*. Το νόημα γίνεται πια σαφές, καθώς η «αλλοίωση» διευκρινίζεται από τη συνέχεια του κειμένου: *πρῶν μὲν*

2. *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede. Reden und Briefe des Niketas Choniates*, Byzantinische Geschichtsschreiber 11, Graz-Wien-Köln 1966. Ο Grabler είχε στη διάθεσή του για τη μετάφραση χειρόγραφο της έκδοσης του van Dieten, η οποία δημοσιεύτηκε αργότερα (1972) με διορθώσεις σε μερικά σημεία του κειμένου: βλ. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, σ. xix, σημ. 8.

γάρ... ὠρᾶτό οἱ συναγωνιστής..., μετ' οὐ πολὺ δὲ... περισαίνει σου τὸ κράτος.

Ἐπειτα ἀπὸ τῆ διόρθωση εἶναι εὐκόλο να διαπιστώσει κανεὶς τῆ σχέση που υπάρχει ἀνάμεσα στη φράση *ἄλλοῖος μετὰ βραχὺ καὶ οὐχ οἶος πάροιθεν δείκνυται* και στο στίχο τῆς Ἰουδυσσεΐας π 181: *ἄλλοῖός μοι, ξεῖνε, φάνης νέον ἢε πάροιθεν*. Πρόκειται για ἀνάμνηση των λόγων του Τηλεμάχου προς τον Οδυσσεά ἔπειτα ἀπὸ τῆ θαυματουργική μεταμόρφωση του τελευταίου ἀπὸ τῆν Ἀθηνά, μόνο που ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται για να δηλώσουν τῆν ἀλλαγὴ τῆς συμπεριφοράς κάποιου ἀνάλογα με το συμφέρον του. Με τον ἴδιο ὅμως τρόπο χρησιμοποιεῖ τον ἴδιο ομηρικό στίχο και ο Πλούταρχος, *Πῶς ἂν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου* 8 (= Ἰθικά 53b), και μάλιστα σε συμφραζόμενα που περιέχουν παρομοιώσεις του κόλακα με πολύποδα και με χαμαιλέοντα (52f: *τὰς δὲ τοῦ κόλακος ὡσπερ πολὺποδος τροπὰς...* 53d: *ὁ δὲ κόλαξ ἄτεχνῶς τὸ τοῦ χαμαιλέοντος πέπονθεν*), ἀντίστοιχες με αὐτές του Νικήτα Χωνιάτη για τον Χρῦσο Δοβρομηρό, ο οποίος τῶρα πια (23) *περισαίνει... κολακικῶς* (14-15: *χαμαιλέον τοῖς συμφέσι κακοῖς πολὺμορφος...* 17: *ὡς πολὺπους προσφύεται καὶ συγχρῶζεται*). Δεν αποκλείεται λοιπὸν ἡ παραπάνω ομηρική ἀνάμνηση³, μαζί με τῆς παρομοιώσεις που μνημονεύσαμε, να αποτελοῦν ἀπήχηση του ἔργου του Πλουτάρχου στον Νικήτα Χωνιάτη⁴.

Το ενδιαφέρον εἶναι ὅτι, ὅταν τελικά αποφάσισα να ἐλέγξω το προβληματικό σημεῖο του κειμένου του Χωνιάτη στο μοναδικό χφ που διασώζει το ἔργο, στον κῶδ. Marcianus gr. XI 22, διαπίστῶσα ὅτι ο κῶδικας (φ. 107^r, σειρά 20.) ἔχει τῆ γραφὴ *ἄλλοῖος*. Ἡ λαθεμένη ἀνάγνωση *ἄλλ' οἶος* —και ἡ λαθεμένη στίξη— ἔγινε ἀρχικά ἀπὸ τον Κ. Ν. Σάθα στην πρώτη ἔκδοση του λόγου⁵, και φαίνεται ὅτι ἀπὸ αὐτὴν παρασύρθηκε και ο van Dieten στη δικὴ του ἔκδοση.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

3. Το χωρίο τῆς Ἰουδυσσεΐας θα μπορούσε να προστεθεῖ στον «Index locorum» τῆς ἔκδοσης του van Dieten (σ. 273).

4. Ἄλλωστε τα χωρία του Πλουτάρχου που μνημονεύονται στον «Index locorum» τῆς ἔκδοσης του van Dieten (σ. 276-277) δεν εἶναι λίγα.

5. *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, 1. τόμος, Ἐν Βενετία 1872, σ. 92.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΓΚΩΜΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ

Στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 22-23 (1985-86) 171 κ.έ., ὁ γνωστός Βολλανδιστής ἀγιολόγος F. Halkin δημοσίευσε ἕνα ἀνέκδοτο ἐγκώμιο, σὲ πεζὸ λόγο διανθισμένο μὲ βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους, γιὰ τὸν ἅγ. Νεκτάριο, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (381-397). Τὸ ἔργο αὐτό, γραμμένο ἀπὸ κάποιον γραμματικό, τὸν Λέοντα τὸν Σικελό, σώζεται σὲ ἕναν περγαμηνὸ κώδικα τοῦ ἔτους 1308 τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μεσσήνης (ἀρ. 30, φφ. 70-76) σὲ ὄχι πολὺ καλὴ κατάσταση, γεγονός πὺ ἐπηρεάσε ἀρνητικὰ αὐτὴ τὴν πρώτη του ἔκδοση. Ὡς συμβολὴ στὴ βελτίωσή της παρουσιάζονται οἱ παρακάτω διορθωτικὲς προτάσεις, προὐδὸν μιᾶς ὄχι συστηματικῆς ἀλλὰ τυχαίας καὶ πρόχειρης ἐνασχόλησης μὲ αὐτὸ τὸ κείμενο.

(Πρόλογος, σ. 172, σειρὰ 7 κ.έ.) Ἄρετὴν ἐπαινεῖν αἰρετόν, ἀρετὴν δ' ἐνεργεῖν αἰρετώτερον, ὅσῳ τοῦ λέγειν τὸ ποιεῖν ἐκδηλωτέρον θ' ἅμα καὶ ἐναργέστερον. Ἔστι γὰρ οὐ τὸ λέγειν μὲν ἔψευσται, ἡνίστα («αν προ ἤμιστα?» ὁ ἐκδότης) δῆλον ὅτι τὸ περὶ οὐ ὁ λόγος ἐστέρηται. Τὸ γὰρ καθυποκειμένου κατηγορεῖν ὃ μὴ πέφυκεν ἄτοπον· διὰ δὲ τοῦ ἐνεργεῖα ὑπόντος, πᾶν ὅπερ εἶνεκ' αὐτοῦ τις φήσειεν ἀληθές· ὅτι τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ἔργῳ δείκνυται· ὁ δ' αὐ γνησίως μετιῶν ἀρετὴν καὶ ὄλον ἑαυτὸν πρὸς αὐτὴν μεταθεῖς ὡς ὄνομα κτήσασθαι ταύτην οἷα πέφυκεν ἀπὸ τῶν ποιότητων μετονομάζεσθαι τὰ ποιᾶ. Δίκαιος γὰρ καὶ σώφρων ἀπ' αὐτῶν ἐκείνων παρωνομάσθησαν· ἄρ' αἰνετός. Ποιότης δὲ οὐσα ἢ ἀρετὴ ἀνάγκη μᾶλλον ἢ ἤττον μετέχθαι καὶ πλειόνων οὐσῶν ἢ πασῶν ἢ τινῶν εἶναι τὴν μέθεξιν· ὦν τὸ μὲν σπάνιον, τὸ δὲ συνεχέστερον καὶ τὸν μετέχοντα κατὰ διάθεσιν ἢ ἐξ ἴνευ (ἔτσι τὸ χφ), μετουσία γενέσθαι καθάπερ δέδοκται τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς.

Σ' αὐτὸ τὸ ἀριστοτελικὸ χρῶματος προοίμιο μποροῦν, νομίζω, νὰ γίνουν διορθώσεις μεμονωμένων γραφῶν, ὅπως ἡνίκα, καθ' ὑποκειμένου, μετέχ<εσ>θαι (παθητικὴ σημασία), ἔξιν ἐν μετουσίᾳ, καὶ προπαντός τῆς στίξης. Θὰ τὸ ἐξέδιδα ὡς ἐξῆς: ... ἔστι γὰρ οὐ τὸ λέγειν μὲν ἔψευσται, ἡνίκα δῆλον ὅτι τὸ περὶ οὐ ὁ λόγος ἐστέρηται· τὸ γὰρ καθ' ὑποκειμένου κατηγορεῖν ὃ μὴ πέφυκεν ἄτοπον, διὰ δὲ τοῦ ἐνεργεῖα ὑπόντος πᾶν ὅπερ εἶνεκ' αὐτοῦ τις φήσειεν ἀληθές, ὅτι τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ἔργῳ δείκνυται· ὁ δ' αὐ γνησίως μετιῶν ἀρετὴν καὶ ὄλον ἑαυτὸν πρὸς αὐτὴν μεταθεῖς ὡς ὄνομα κτήσασθαι ταύτην, οἷα πέφυκεν ἀπὸ τῶν ποιότητων μετονομάζεσθαι τὰ ποιᾶ (δίκαιος γὰρ καὶ σώφρων ἀπ' αὐτῶν ἐκείνων παρωνομάσθησαν), ἄρ' αἰνετός. ποιότης δὲ οὐσα ἢ ἀρετὴ ἀνάγκη μᾶλλον ἢ ἤττον μετέχεσθαι καὶ πλειόνων οὐσῶν ἢ πασῶν ἢ τινῶν εἶναι τὴν μέθεξιν· ὦν τὸ μὲν σπάνιον, τὸ δὲ συνεχέστερον· καὶ τὸν μετέχοντα κατὰ διάθεσιν ἢ ἔξιν ἐν μετουσίᾳ γενέσθαι, καθάπερ δέδοκται τοῖς περὶ τὰ τοιαῦτα δεινοῖς.

(Αὐτόθι, σειρὰ 22 κ.έ.) ἐξάιρων δὲ πᾶς ἀρετὴν εὐφημεῖν ἀναγκάζει (ἀνάγκη τὸ χφ) τὸν πᾶσαν κτησάμενον ἀρετὴν κτλ. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς γραφῆς ἀνάγκη σὲ

ἀναγκάζει δὲν χρειάζεται. Πρόκειται γιὰ ἀνακόλουθο, σχῆμα ποῦ συνηθίζει ὁ συγγραφέας τοῦ ἔγκωμιου.

(Σ. 173, σειρὰ 3) ... ἀρθεῖς (δηλ. ὁ Νεκτάριος) οὐκ εἰς ἀέρα ὄν τρίτον οὐρανὸν ἠνοίζατο ἢ Γραφή (Κορ. Β' 12, 2) ἀλλ' ὑπερθεν κτλ. Ἐδῶ τὸ ρῆμα μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ ἠνίζατο.

(Αὐτόθι, σειρὰ 7 κ.έ.)... ἐφ' ὑψηλοφον (γρ. ὑψί-) σκοπιὰν ὁ τηλεφανῆς οὗτος πυρὸς ἀνέθορε καὶ τὸ λάμπαν φῶς κατὰ τὴν κυριακῶν (sic) ἐφετμὴν ἐνώπιον παντοίων βροτῶν ἐφ' οὕτως ὑψηλὴν λυχνίαν παντεπισκόπῳ ἀνήνεκται νεύματι. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὁ συγγραφέας ὑπαινίσσεται τὴν κυριακὴν ἐφετμὴν, τὴν ἐντολὴ δηλαδὴ τοῦ Κυρίου, οὕτω λαμπράτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων κτλ. (Ματθ. 5, 16 κ.έ.).

(Αὐτόθι, σειρὰ 9 ἀπὸ τὸ τέλος) πρὸς ἄδου βαραθρώδαις (γρ. -ῶδες) πέταυρον. Πρβ. Παροιμ. 9, 18.

(Σ. 174, σειρὰ 7 κ.έ.) Πρᾶξις γάρ, φησί, θεωρίας ἐπίβασις. Εἰ δέ πως καὶ ἡ ἐξ ἧς ὄρμηται τις οὐ βραχὺ τις (γρ. τι) συμβάλλεται πρὸς ἐγκωμίων ὑπέρθεσιν, ἠνίκα πάντως καὶ ὁ προαχθεὶς τῆς ἐνεγκαμένης ἄζια κομίζεται γέρα καὶ οἰονεὶ τροφείον ἀντεισφέρει τὸν ἔπαινον· καὶ τὰ παρ' ἑαυτοῦ τῇ πατρίδι προστίθῃσι κατὰ τῶν ἄνω ποταμῶν χωροῦσι πηγαί. Καὶ δὴ ῥητέον. Τὸ παράθεμα στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου αὐτοῦ, ποῦ δὲν μπόρεσε νὰ ταυτίσει ὁ ἐκδότης, ἀπαντᾷ σὲ ἓνα πολὺ γνωστὸ Ἀπολυτίκιο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τυπικὸ γιὰ ἀγίους κληρικούς, ἄρα κατάλληλο καὶ γιὰ τὸν ἐγκωμιαζόμενον ἐδῶ ἅγιο, τὸ Καὶ τρόπων μέτοχος καὶ θρόνων διάδοχος τῶν Ἀποστόλων γενόμενος τὴν πρᾶξιν εἴρες, θεόπνευστε, εἰς θεωρίας ἐπίβασιν κτλ. (πρβ. H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, τ. 2 σ. 257). Ὑστερα ἀπὸ τὸ παράθεμα ἀρχίζει ἓνα νέο κεφάλαιο-τόπος γιὰ τὴν πατρίδα τοῦ ἐγκωμιαζομένου — ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ ἡ σχετικὴ ἐπικεφαλίδα. Ἄν καὶ δὲν τὸ σημειώνει ὁ ἐκδότης, εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ὁ ρήτορας παραθέτει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν παροιμιακὸ στίχο ἀπὸ τῆς Μήδεια τοῦ Εὐριπίδη (410) ἄνω ποταμῶν ἱερῶν χωροῦσι πηγαί, ποῦ χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τῶν ὑπεναντίως λεγομένων ἢ γινομένων. Ποιὸ εἶναι τὸ ἀφύσικο ποῦ θέλει νὰ τονήσει ὁ ρήτορας φαίνεται ὕστερα ἀπὸ κάποιες ἀλλαγές στὴ στίξη: εἰ... συμβάλλεται..., ἠνίκα... τὸν ἔπαινον καὶ τὰ παρ' ἑαυτοῦ τῇ πατρίδι προστίθῃσι, κατὰ τῶν ἄνω ποταμῶν χωροῦσι πηγαί (ἡ τελευταία δηλαδὴ πρόταση λειτουργεῖ ὡς ἀπόδοση τῆς διπλῆς ὑπόθεσης). Τὸ παράδοξο, κατὰ τὸν ρήτορα, ἔγκειται στὸ νὰ δοξάζει κανεὶς μὲ τίς πράξεις του ἀκόμη περισσότερο μιὰν ἤδη ἔνδοξο πατρίδα.

(Αὐτόθι, σειρὰ 5 κ.έ. ἀπὸ τὸ τέλος). Κατὰ τὸν ἐγκωμιογράφο ἢ λαμπρότητα τῆς καταγωγῆς τοῦ Νεκταρίου ξεπερνᾷ τις μυθικὲς ἱστορίες τῶν παλαιῶν, ὅσο καὶ ἂν αὐτοὶ ὑπερέβαλαν: κὰν ὑπερῆραν ἐν λόγοις ἔγκον πλάνης / μύθοις ὑποκρύψαντες ἀπάτην μύθων. Γιὰ τὴν γραφὴν ἔγκον τοῦ πρώτου στίχου ὁ ἐκδότης

σημειώνει ότι πρόκειται για «ἄπαξ», χωρίς να σχολιάζει τη σημασία της. Ὑποθέτω ότι λανθάνει ἀπλῶς ἡ γραφή *ῥγκον*.

(Σ. 175, σειρὰ 12 κ.έ.). Ἡ μητέρα τοῦ Νεκταρίου, λίγο πρὶν νὰ τὸν γενήσῃ, εἶδε σημαδιακὸ ὄνειρο: ... *ἐχόμενά που τῶν κατ' ἐκείνον οὔσης ὠδίνων καὶ ἀνεθεῖσα βραχύ τι ὡς ὑπνῶ κλαπῆναι ἠδέϊ ὄρᾶν ἐώκει ὅτιπερ εἴη σπινθῆρ' ἀφαιρὸν ἔνσπονδον ἀποβύσασα κιβωτίῳ ἀφωρισμένῳ χρόνῳ οὐ περανθέντες καθάπερ ἐξ αὐτομάτου τῆς θίβης διανοησίης ἐξήλετο σπινθῆρ μὲν οὐκέτι οὔτ' ἄνθραξ ἀλλὰ πυρσὸς κτλ.* Ἐδῶ τὰ σωρευμένα λάθη τῆς παράδοσης καὶ/ἢ τοῦ τυπογράφου καθιστοῦν τὸ ὄνειρο δυσερμῆνευτο. Ἐπιβάλλονται, νομίζω, οἱ ἐξῆς διορθώσεις: *ἀφαιρὸν, ἔνσποδον, ἀφωρισμένον χρόνον, περανθέντος, ἐξήλετο*.

(Αὐτόθι, σειρὰ 24 κ.έ.) *τοιούτός ἐστιν ἕκαστος οἷσπερ ἤδεται ξυνών... καὶ γὰρ ὁμιλία κακῶν κτλ.* Γιὰ τὶς γνώμες αὐτὲς θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ παραπομπὴ στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Εὐριπίδῃ ἀρ. 812,9 καὶ 1024 τῆς ἔκδοσης Nauck, ὅπου καὶ τὰ πλούσια σχετικὰ *testimonia*.

(Σ. 176, σειρὰ 8) *οὔτος* (δηλ. ὁ φθόνος) *κατὰ τοῦ γεννάδος* (γρ. -δου) *ὥπλονσε Νεκταρίου* τινὰς *γεναμένους ἐκείνου μωμητὰ σκεύη*. Ὁ ἐκδότης θεωρεῖ καὶ τὴ γραφὴ *ὥπλονσε* «ἄπαξ» (τίνος ῥήματος;). Ἡ διόρθωση *ὥπλισε* δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα.

(Αὐτόθι, σειρὰ 8 κ.έ. ἀπὸ τὸ τέλος) *Οὐκ οἶδε θεὸς πρὸς ὃν ἀνατρέχει τὸ ἔγκλημα; ὅς πάντα καὶ πρὶν ὑπόστασιν λαβεῖν ἔγνω; τὰ τε ὄντα προτέοντά τε καὶ μετέοντα* (sic); *καὶ ᾧ μηδὲν ἄδηλον; οὐ τεμνέσθω πᾶς τις τέμνων τῆς ἀτμήτου τριάδος τὸ ὁμοούσιον καὶ ὁμόθεον· καὶ τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον ἐπινοῶν· ἢ τὸ κτιστὸν ἢ δοῦλον τῆς κτίσιδος φάναι κατατολμῶν ἢ τῶν ὄρα* (sic) *τοῖς μερτικοῖς* (sic) *δέδοκται προσάπτειν τοῖς ἀπροσίτοις τοῖς θαρρῶν*. Εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἐνότητες. Στὴν πρώτη (*οὐκ - ἄδηλον*), ὅπου ὁ συγγραφέας μὲ μιὰ ρητορικὴ ἐρώτηση ἐπικαλεῖται τὴ μαρτυρία τοῦ παντογνώστη θεοῦ γιὰ τὴν ἀθωότητα τοῦ Νεκταρίου, ποὺ ἔχει συκοφαντηθεῖ γιὰ ἀρειανισμό, δὲν παρουσιάζονται ἀνυπέρβλητα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα, ἀρκεῖ νὰ ἀφαιρεθοῦν κάποια πλεονάζοντα ἐρωτηματικὰ καὶ νὰ ἀναγνωριστῇ, ἂν καὶ ἐλαφρὰ παραλλαγμένος, ὁ πολὺ γνωστὸς ἄλλωστε τυπικὸς στίχος τοῦ ἔπους (π.χ. Ὁμ. Α 70 καὶ Ἡσ. Θεὸν 32 καὶ 38) *τὰ τ' ἐόντα τὰ τ' ἐσσόμενα πρό τ' ἐόντα*, ποὺ μάταια προσπαθεῖ νὰ διορθώσει ὁ ἐκδότης σὲ σημείωση. Προβλήματα ἐμφανίζει ἡ δευτέρη ἐνότητα (*οὐ - θαρρῶν*), ποὺ ἔχοντας τὴ μορφή ἐνὸς τυπικοῦ ἀναθεματισμοῦ ἐναντίον κακοδόξων καταλήγει σὲ ἀκατανόητους δογματικούς ὑπαινιγμούς. Ἡ εἰκασία τοῦ ἐκδότη ὅτι μὲ τὴν «ἄπαξ» γραφὴ *κτίσιδος* ὑπονοεῖται ἡ «δημιουργὸς ἄγ. Τριάς» δὲν βοηθᾷ στὴν κατανόηση τῶν δύο τελευταίων διαζευκτικῶν προτάσεων. Ποιὸ εἶναι τὸ *κτιστὸν ἢ δοῦλον* στὴν πρώτη καὶ τί σημαίνει ὡς λόγος ἢ δευτέρη; Μὲ κίνδυνον νὰ περιπέσει ἓνας φιλόλογος σὲ

αίρετικὲς ἔρμηγεῖς θὰ μπορούσε νὰ προτείνει γιὰ τὸ τέλος τῆς τελευταίας ἐνότητας τὴν ἐξῆς ἀνάγνωσις: ... καὶ ὁμόθεον καὶ τὸ μᾶλλον καὶ τὸ ἥττον ἐπινοῶν, ἢ τὸ <Χριστὸν> κτιστὸν ἢ δοῦλον τῆς κτίσιδος (δηλ. θεότητος, ἢ μήπως κτίσεως;) φάναι κατατολμῶν ἢ τῶν ὅσα τοῖς αἰρετικοῖς δέδοκται προσάπτει τοῖς ἀπροσίτοις {τοῖς} θαρρῶν. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις αὕτη εἶναι σωστή (οἱ δύο μετοχές κατατολμῶν καὶ θαρρῶν ἐκλαμβάνονται ὡς ἐπεξήγησις τῆς μετ. ἐπινοῶν), τότε θὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ καταδίκη δύο βασικῶν ἀντιορθόδοξων ἀλληλένδετων θέσεων, περὶ κτιστοῦ καὶ δουλείας τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ποὺ χαρακτηρίζουν στὴν Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, μὲ ποικίλες παραλλαγές, τὴ διδασκαλία πολλῶν αἰρεσιάρχων ἀπὸ τὸν Ἄρειο ὡς καὶ τὸν Εὐστράτιο Νικαίας. Πρβ. π.χ. ἀπὸ τὴν κατακλείδα τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως τῆς Νικαίας: τοὺς λέγοντας ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν... ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν Υἱὸν τοῦ θεοῦ ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία· καὶ ἀπὸ τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὀρθοδοξίας στ. 406 κ.έ. (ἐκδ. J. Gouillard, *Travaux et Mémoires* 2, 1967, 71): τοῖς λέγουσιν ἢ φρονοῦσι προσκυεῖν τοῦ Χριστοῦ τὸ ἀνθρώπινον δουλικῶς τῇ ἀπροσίτῳ θεότητι ἢ δοῦλον εἶναι αἰεὶ, ὡς τῆς δουλείας οὐσιώδους αὐτῶ καὶ ἀναποβλήτου οὐσης... ἀνάθεμα.

(Σ. 176/7) Ἐπέλιπετο δ' ἡμῖν ἐπιστῆσαι τίνες τας (ἔτσι τὸ χφ) εἶεν οἱ δικασταὶ καὶ ποδαπῆς ὑπολήψεως... καὶ τὸ μὲν τίνες παραθέομεν τῶ μὴ ἀναγκαίῳ, τὸ δὲ ποῖοι ἐξεταστέον καὶ λίαν ἐπιμελῶς, ἀμέλλητοι καὶ ῥητέον. Ἐδῶ τίνες τε εἶεν καὶ ἀμελλητὴ εἶναι ἀναγκαῖες διορθώσεις.

(Σ. 177, σειρὰ 8 ἀπὸ τὸ τέλος) ὡς ἐκ λιζάδων καὶ ποταμῶν Ἰνδίας, (αὐτόθι, σειρὰ 2 κ.έ. ἀπὸ τὸ τέλος) ... μέχρι τοῦδε διὰ λείας ἐφερόμεθα καὶ βασιλικῆς τρίζου..., ἀλλὰ δύσβατος ἀπὸ τούτου καὶ προσανάντης ἢ ἄτραπος (γρ. ἀτραπός). Τίς γραφὴς λιζάδων, τρίζου καὶ προσανάντης τίς θεωρεῖ ὁ ἐκδότης «ἄπαξ», εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ λιβάδων, τρίβου (ἀξιοσημείωτη ἢ ὁμοιότητα τοῦ παλαιογραφικοῦ λάθους καὶ στίς δύο περιπτώσεις) καὶ πρὸς ἀνάντης.

(Σ. 178, σειρὰ 5 κ.έ.) Ἐπέβη τοῦ θρόνου (δηλ. ὁ Νεκτάριος) ...καὶ τοῦτο κανονικῶς ἄμα καὶ νηπίως. Τὸ τελευταῖο πρέπει βέβαια νὰ διορθωθεῖ σὲ γνήσιως.

(Σ. 179, σειρὰ 2-3) ... ἀναχθῆναι ἐπὶ τηλικούτον ὑψίβαθον οὐρανοεικῆ (λέγεται γιὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Νεκταρίου στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο). Ἐὰν τὸ τελευταῖο «ἄπαξ» ἐπίθετο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ γνήσιο, αὐτὸ εἶναι ἀμφίβολο γιὰ τὴν προηγούμενῃ του λέξη, ὅπου θὰ πρότεινα τὴν ἀνάγνωσις ὕψει βαθ<μ>όν.

(Αὐτόθι, σειρὰ 8 ἀπὸ τὸ τέλος) ἢ γὰρ ἐξουσία φόβος τῶν κακῶν ἔργων ἐστίν... ὡς φησιν ὁ ἀπόστολος. Ὁ ἐκδότης δὲν βρῖσκει τὸ χωρίο στίς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὑποθέτω ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ Οἱ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶν φόβος τῶ ἀγαθῶ ἔργω ἀλλὰ τῶ κακῶ (Ρωμ. 13, 3).

(Σ. 180, σειρά 1) ...ἀπό δὲ τῶν παραδειγμάτων ἀ<ν>ίετε καὶ συνίετε βουλόμενοι. Ἡ διόρθωσις δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, ἀφοῦ ἡ προστακτικὴ αἶτε δίνει ἰκανοποιητικὸ νόημα. Δὲν εἶναι ἄλλωστε ἡ μόνη ποιητικὴ λέξις ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ ρήτορας.

(Αὐτόθι, σειρά 12 κ.έ.) *Φέρε δὴ καὶ τοὺς μετὰ τὴν σῴτειρα* (γρ. -αν, μολονότι θὰ περιμέναμε *σωτήριον*) *κάθοδον τοῦ θεανθρώπου λόγου ὀπάδους* (γρ. *ὀπαδούς*). Ἐποιοῦ ἐπικεφαλίδας τοῦ ἐκδότη: «4. *Son intronisation*» καὶ ἀρχὴ νέου κεφαλαίου: *Τῷ μάκαρι τούτῳ συνεξετάσωμεν. Κηφᾶς ἢ κορυφαία τῶν ἀποστόλων ἀκρότης* κτλ. Φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἐπικεφαλίδα ἔχει μόνο δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενο τοῦ κεφαλαίου ποῦ ἀρχίζει μὲ τὴ λέξις *Φέρε* — αὐτὴ πρέπει νὰ μεταθεθεῖ στὴν ἐπόμενη σελίδα, μετὰ τοὺς στίχους, Ἐπιπέθη οὖν ἐπὶ τῶν πατριαρχικῶν θρόνων (γρ. τὸν π-κὸν θ-νον) κτλ.— ἀλλὰ καὶ στὴ λαογραφικὴ αὐτὴ θέσιν διακόπτει τὴ συνέχεια τοῦ λόγου, ἀφοῦ ἡ φράσις *τῷ μάκαρι συνεξετάσωμεν* ἀνῆκει νοηματικὰ στὴν προηγούμενη ἡμιτελῆ πρότασις: *φέρε-συνεξετάσωμεν*.

(Σ. 182, σειρά 7 κ.έ.) *Ἦρε τοὺς τῆς διανοίας ὧ πᾶς ὡς ἀφ' ὑψηλῆς σκοπιᾶς τοῦ θρόνου ἐν ὧ ἐφίξετο· καὶ καθορᾶ τὰ πόρρω μέχρι διεβολῶν γῆς· καὶ ἀπὸ μὲν τῶν ἐν ποσὶ καὶ καθ' ἑαυτὸν ἀρξάμενος καὶ ἐπὶ τὸ βέλτιον κατὰ τὸν ἱερὸν ἀπόστολον τῶν ἐμπροσθεν ἐπεκτείνεται κτλ.* Στὰ περιεργὰ ὧ πᾶς καὶ διεβολῶν ὑπόκεινται, πιστεύω, οἱ γραφεῖς ὡπας καὶ διεκβολῶν, ἐνῶ ἡ παραπομπὴ στὸν ἀπόστολο ἀφορᾶ μᾶλλον ἕνα χωρίο ἀπὸ τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολὴ (3, 13).

(Αὐτόθι, σειρά 3 ἀπὸ τὸ τέλος) *Ἐπεδρεῖαν κατὰ παθῶν τσαύτην ἐκτίσατο ὥστε καθάπερ Μωσῆς ἄλλος πατάξει τὸν Αἰγύπτιον ἀλαζόνα νοῦν* (ὁ λόγος γιὰ τὸν Νεκτάριο). Ἡ γνησιότητα τῆς πρώτης, «ἀπαξ» κατὰ τὸν ἐκδότη, λέξεως εἶναι ὑποπτη. Πιθανότατα πρέπει νὰ γράψουμε *ἐπεδρεῖαν*.

(Σ. 184, σειρά 17 κ.έ.). Περιγράφεται ὁ θάνατος ἐνὸς νεωκόρου καὶ ἡ ἀνάστασίς του μὲ τὴ θαυματουργικὴ ἐπέμβασις τοῦ Νεκταρίου: ...κατενεχθεὶς γὰρ ὁ νεωκόρος ἔκειτο νέκυς, ἐλεδὸν θέαμα... Καὶ ὁ νέκυς ἤδη τὴν ἰδίαν ἀνειλεῖ ψυχὴν ἐν ἀτόμῳ καὶ ροπῇ ἔπος καὶ ἔπετο τῇ χειρὶ τοῦ μάκαρος ἀναστάς. Στὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ γράψουμε μᾶλλον ἐλε<ειν>ὸν θ., ὅπως παραδίδεται σωστὰ παρακάτω (σ. 188, σειρά 8). Πιο κάτω ὁ τύπος ἀνειλεῖ δὲν ἰκανοποιεῖ. Μποροῦμε ὅμως νὰ γράψουμε μᾶλλον ἀνεπιφύλακτα ἀνειλήφει, ἀφοῦ, ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης, τὸ χφ παρέχει στὸ τέλος τοῦ φύλλου γραφὴ ἀνειλη/ (καὶ δυσανάγνωστη συνέχεια). Λίγο μετὰ τὸ ρῆμα ἡ παρουσία τῆς λέξεως ἔπος, καὶ κυρίως ἡ πτώσις, φαίνεται ἀπροσδόκητη. Ἄν καὶ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ λανθάνει ἡ γενικὴ ἔπος, βρισκω πιθανότερο ὅτι πρόκειται γιὰ φθαρμένη γραφὴ τῆς γενικῆς ὡπός. Ὑποθέτω δηλαδὴ ὅτι ὁ συγγραφεὺς συνδυάζει ἐδῶ δύο ταυτόσημες ἐκφράσεις δηλωτικῆς τοῦ ἀκαριαίου, ἀπὸ τῆ μιᾶ ἐν ἀτόμῳ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ ἐν ροπῇ (ἢ ρίπῃ) ὀφθαμοῦ, ἀντικαθιστώντας τὴν τελευταία γενικὴ μὲ μιᾶ ἀρχαιότερη συνώνυμη (ἢ λ. ὡψ φαίνεται πὼς τοῦ ἀρέσει, εἶναι ἄλλωστε γραμματικὸς ὁ ἴδιος).

(Σ. 185, σειρὰ 13) *Καὶ Νεκταρίῳ τὶς ἀναγγείλη γέρα / ἐν θαύμασι...*; Τὸ χφ προκειμένου γιὰ τὸ ὄνομα παραδίδει *Νεκταρίον*, γραφή ποῦ προϋποθέτει μᾶλλον γενική πτώση, ὅπως ἀπαιτεῖ καὶ τὸ νόημα.

(Σ. 186, σειρὰ 9) *οὐ γὰρ χρῆ ἑαυτὸν θανατοῦν ὡς πού τις ἔφη σοφῶν*. Ὁ ἐκδότης δὲν μπόρεσε νὰ ταυτίσει τὴν πηγὴ, ἀλλὰ, ὅπως μοῦ θύμισε ὁ καθηγ. κ. Χρ. Θεοδωρίδης, εἶναι ὁ πλατωνικὸς *Φαίδων* (61c κ.έ.).

(Σ. 188, σειρὰ 7 κ.έ.) *...ἀλλὰ ῥητέον ὡς ἡδύσματι* (γρ. *ἡδυσμά τι*) *τερπνὸν τῷ πάθει καταμιγνύντες, γραῦς τις παρειμένη τὰ μέλη ἀφ' ἱκανοῦ καὶ ἀφηρημένη τὴν κίνησιν παντελῶς ἔκειτο ἔλεινόν θέαμα τοῖς ὀρώσι· παρὰ τῇ λεωφόρῳ μέντοι δι' ἧς ὁ θεὸς ἐκομίζετο νέκυς, οἷς μὲν ἢ δ' ἄλλως ἐλέους τυχεῖν ὡς εἶχε φωνῆς ἐκεκράγει· «Καὶ νῦν οἰκτείρησόν με..., βοῶσα ἐλεόν, ὦ συμπαθεστάτη καὶ ἐλεῆμον ψυχῆ». Στὰ πράγματι ἀκατανόητα οἷς μὲν ἢ ὑποψιάζομαι ὅτι ὑπόκειται ἢ μετοχὴ <κεκομ>ισμένη. Ὡς πρὸς τὸ ἐλεὸν πρέπει νὰ διορθωθεῖ εἴτε σὲ ἐλε<ειν>ὸν εἴτε σὲ ἔλεον (ἢ μᾶλλον -ος)· στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ τεθεῖ μέσα στὰ εἰσαγωγικά.*

Τελειώνοντας καταγράφω καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἐπιβαλλόμενες διορθώσεις τυπογραφικῶν μᾶλλον σφαλμάτων: *Δέσποιναν* ἀντὶ *δεσποίνη<ν>* (σ. 173, 6 ἀπὸ τὸ τέλος), *εὐθνοῦσαν* ἀντὶ *εὐθνήνουσαν* (σ. 174, 17), *ἤδεται* ἀντὶ *εἶδεται* (σ. 175, 4), *ἐτύγχανε* ἀντὶ *-νον* (σ. 177, 5), *διαβολὴν* ἀντὶ *διαβόλου* (αὐτόθι, 6 ἀπὸ τὸ τέλος), *εἰλωτεία* ἀντὶ *-α* καὶ *δημαγωγῶ* ἀντὶ *-γῶ* (σ. 180, 4), *ῶριστο* ἀντὶ *-τος* (αὐτόθι, 21), *ἄλλ'* ἀντὶ *ἀλλ'* (σ. 181), *ἐκφράσαι* ἀντὶ *ἐκβράσαι* (σ. 186, 3), *φανῶς* ἀντὶ *φάνως* (σ. 187, 16).

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

I. E. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

L'APOKOPOS DEL 1519 E IL SUO EDITORE

L'opera di Bergadis, tra quelle che riscossero una larga accoglienza in ambito popolare, pur attraverso lo sdegno dei dotti e degli esponenti antipopolari dell'alta società letteraria greca, segnò un evento di rilevante importanza per essere la prima opera letteraria in lingua greca demotica a lasciare, molto probabilmente nel 1519, le stamperie italiane gestite da Greci¹.

Ancora un decennio fa di quest'opera si sarebbe specificato, con una certa

1. Per le varie edizioni dell' *'Απόκοπος*, i suoi esemplari e la loro reperibilità si consulti Th. Papadopoulos, *'Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci-1800)*, Α', Athine 1984, n° 1033-1042, p. 78-9.

disinvoltura e senza troppe riserve, accanto al nome tràdito dell'editore, il luogo di edizione: rispettivamente Nikolaos Kalliergis e Venezia².

In seguito alcune congetture si sono orientate verso una direzione tale, da inficiare tanto quel nome quanto il luogo.

Sono state infatti le ipotesi prospettate da L. Politis³ e afforzate dall'intervento di E. Follieri⁴, nel convegno internazionale tenuto a Venezia nel 1973 (la pubblicazione degli *Atti* data, però, 1977), concernente aspetti e problematiche di Venezia come centro di intercessione politico-economico-culturale fra l'Occidente e l'Oriente, che in un certo senso tendono, dopo aver preso in esame la figura del dotto Zaccaria Kalliergis, a deputare a Roma il primato di alcune pubblicazioni tradizionalmente considerate veneziane. Tra le quali è il nostro *'Απόκοπος*.

Infatti, intorno agli anni venti del XVI secolo è attestata un'attività editoriale di libri greci anche nella Roma del mediceo papa Leone X (1513-1521), svolta, a quanto pare, unicamente in un primo momento dall'illustre editore Zaccaria Kalliergis da Retimno, al quale si affiancherà in seguito, per circa un triennio, la produzione della tipografia del Ginnasio Greco (detto anche di Monte Cavallo) presso il Quirinale, diretto dall'insigne umanista Giano Laskaris e gratificato dalla munificenza papale⁵.

2. Riportiamo, a titolo d'esempio, alcuni, tra molti altri, luoghi che citano convenzionalmente questo editore e questo luogo di edizione: E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XVe et XVIe siècles*, III, Paris 1885 (citato poi *BH, XVe-XVIe*), p. 249 (n° 217); L. Politis *'Η λογοτεχνία τῆς Ἀναγέννησης στὴν Ἑλλάδα* in *Πνευματικὴ Κύπρος*, Β' (1961-62) 62; Idem, *'Ελληνικά* 21 (1968) 252; St. Alexiou, *'Απόκοπος* in *Κρητικὰ Χρονικά*, 17 (1964) 183; M. I. Manousakas, *'Η κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Thessaloniki 1965, p. 16; G. Kechagioglou, *'Απόκοπος, Ἀπολλώνιος. Ἱστορία τῆς Σωσάνης*, Athine 1982, p. 31, con alcune riserve.

3. L. Politis, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neellenica*, in *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e Problemi*, a cura di H.-G. Beck, M. I. Manousakas, A. Pertusi, 2 voll., Firenze 1977 (citato (poi *Venezia...*)), p. 443-482 (con diagramma riepilogativo delle edd. veneziane di quei secoli); e specialmente p. 453 e ss.

4. E. Follieri, *Il libro greco per i Greci nelle imprese editoriali romane e veneziane della prima metà del Cinquecento*, in *Venezia...*, cit., p. 483-508; specialmente p. 483-488.

5. Si veda a proposito dell'attività editoriale del Collegio greco l'interessante articolo di F. Barberi - E. Cerulli, *Le edizioni greche «in Gymnasio Mediceo ad caballinum montem»*, in *Atti del Convegno su Angelo Colocci*, Jesi 1972. Da questa fonte E. Follieri deriva la specificazione del genere editoriale intrapreso nel frattempo da Zaccaria Kalliergis. Sul carattere del Ginnasio mediceo (1514-1521), contraddistinto dal posteriore Ginnasio di Gregorio XIII (Collegio di S. Atanasio, 1576/7 fino ad oggi), si vedano le osservazioni e la messa a punto del problema di un'originaria confusione tra le due istituzioni, e la bibliografia di Z. Tsirpanlis, *Τὸ ἐλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700)*, Thessaloniki 1980, p. 26-7, (*'Ανάλεκτα Βλατάδων* 32).

Ci interesseremo qui soltanto per sommi capi alle vicende storiche che accompagnarono gli impegni editoriali delle tipografie veneziane e romane per il periodo limitatamente all'ultimo quarto del XV e ai primi decenni del XVI secolo (Roma comincia a farsi sentire solo dal 1515), perchè ad esse è legato il nome del già ricordato Zaccaria Kalliergis, che noi consideriamo, sulla scorta delle osservazioni sollevate da E. Follieri, il primo editore, che forse nel 1519 (ma la data, se seguiamo cronologicamente l'attività di Zaccaria, è ora molto meno disputabile), stampa a Roma l' *Απόκοπος* di Bergadis.

Il catalogo della biblioteca di Michael Maittaire (pubbl. Londra 1748/9) annovera tra i suoi elenchi l' *Απόκοπος*, edito nel 1519 da un certo Nikolaos Kalliergis. L'indicazione del catalogo è la seguente: *Απόκοπος του Μπεργαδῆ. ἐκοπίασεν Νικόλαος ὁ Καλλιέργης, 1519⁶.*

Si registra dunque il nome Nikolaos Kalliergis, non meglio conosciuto, che potrebbe appartenere ad un membro della nobile famiglia retimniota dei Kalliergis, di cui sono invece noti gli insigni esponenti Antonio⁷ e Zaccaria⁸. Le notizie a carico di quest'ultimo sono certamente più attendibili: fu un uomo assai dotto e riversò la sua profonda cultura ed abilità tecnica a servizio dell'editoria (fu anche un accurato copista e un solerte tipografo). Il suo prestigioso nome, legato alla stampa del poderoso *Μέγα Ἑτυμολογικὸν (Etymologicum Magnum)* [Venezia 1499], ma anche alla cura dei testi classici e delle opere liturgiche o di contenuto religioso in genere (come egli stesso annunzia nel suo programma editoriale nella prefazione dell' *Ὠρολόγιον*)⁹, ebbe ampia risonanza per quei tempi, al segno di diventare, soprattutto per la qualità delle edizioni, temuto rivale del già affermato Aldo Manuzio.

Non ripercorreremo la vicenda professionale del Kalliergis (si rinvia per questo alla bibliografia indicata alle note 8 e 13) se non per quei punti che — a nostro avviso — più da vicino riguardano l'opera di Bergadis. E' quindi a questo punto che dobbiamo tener presenti, accogliendoli per altro con grande favore, i dubbi avanzati da Politis («Che sia stato Zaccaria e non l'ignoto Nikolaos Kalliergis a stampare, nella sua

6. Cf. *BH, XVe-XVIe*, III, p. 149-150.

7. Su cui, brevemente, Legrand in *BH, XVe-XVIe*, I, p. 251.

8. Intorno a Zaccaria Kalliergis si veda ancora il quadro sommario delineato in *BH, XVe-XVIe*, I, p. cxxv-cxxx, di cui fa uso in larga misura, ma con diversa impostazione, D. J. Geanakoplos, *Bisanzio e il Rinascimento* (citato poi *Bisanzio...*), tr. it. a cura di A. Martina, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1967 (titolo originale *Greek Scholars in Venice*, Cambridge Mass. 1966). Una nuova immagine dell'erudito greco a Roma dà E. Follieri in *Venezia...*, cit., p. 486 e ss., la quale, concordando con le congetture esposte nel convegno veneziano da L. Politis, accarezza la probabile idea di un'edizione romana dell'*Apokopos*, nel 1519, ad opera proprio di Zaccaria Kalliergis e non di una veneziana dell'ignoto Nikolaos. Vedi anche nota 13.

9. Cf. Geanakoplos, *Bisanzio...*, cit., p. 253.

tipografia in Roma, anche l'*Apokopos* di Bergadis, realizzando per primo (in quanto greco) la combinazione di edizioni ecclesiastiche e 'popolari'?» p. 453) e corroborati dalle osservazioni della Follieri, la quale congettura appunto che l'iscrizione con Nikolaos Kalliergis nel catalogo Maittaire sia un errore ed anzi inserisce l'*'Απόκοπος* tra le opere che Zaccaria stampò a Roma in un ben preciso momento della sua presenza nella città di Leone X, il papa che munificò la cultura umanistica.

Z. Kalliergis abbandonò Venezia quando questa si trovava in un infelice *status* economico (per cui l'attività editoriale, fra le altre, nel migliore dei casi riusciva oltremodo disagiata), che le era determinato dalla spinosa situazione politica del momento, in seguito alla sconfitta infertale ad Agnadello dalla Lega di Cambrai, nel Maggio del 1509.

A Roma Zaccaria risiedette certamente dal 1514¹⁰, già operante in qualità di maestro presso il Ginnasio di Monte Cavallo al Quirinale. Esercitò, nello stesso tempo, la sua professione di tipografo per conto di Cornelio Benigni, creando all'occasione, quale nuovo emblema tipografico, l'unione della propria aquila bicipite con il contrassegno di quest'ultimo, cioè il caduceo.

Dal 1517 al 1519, quando entrò in funzione la tipografia della scuola diretta dal Laskaris, esordendo con edizioni di commentari ad Omero, a Sofocle, di questioni omeriche di Porfirio, non apparve più la firma del Kalliergis. In questi anni, dunque, coincidenti con l'attività della stamperia del Ginnasio, il Kalliergis sembrò tacere, mentre è in realtà altrove che si volse il suo interesse, ritenendo superfluo l'impiego, nella stessa città, di una seconda tipografia per i testi greci in specie classici; allora «avrebbe curato la stampa di testi greci per i Greci: testi che forse potevano trovare un mercato anche nella Roma di papa Leone, particolarmente aperta in quegli anni verso il mondo greco non solo antico, ma anche contemporaneo»¹¹.

È allora prevedibile che l'orientamento dell'editore cretese si fosse spinto verso un programma che integrava la pubblicazione dei classici (ora pensiero del Ginnasio) con una propalazione di testi nella lingua popolare (tra cui, nel 1519, l'*'Απόκοπος*) e di contenuto liturgico (come l'*'Οκτώηχος*, già in progetto a Venezia nel 1509), forse con l'idea di un ampliamento delle possibilità di fruizione da parte del popolo rispetto ad una ristretta circolazione libraria organizzata

10. Cf. M. I. Manousakas, 'Η παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ἰανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης στὸν Πάπα Λέοντα Ι', in *'Ο Ἐραμιστῆς* 1 (1963) 161-172; Geanakoplos, *Bisanzio...*, cit., p. 256; Barberi-Cerulli, *Le edizioni greche...*, cit., p. 61 e ss.; Follieri, in *Venezia...*, cit., p. 484 e ss.

11. Follieri, in *Venezia...*, cit., p. 487, nota 22.

esclusivamente per gli ambienti colti¹². Soltanto alla chiusura della stamperia di Monte Cavallo, Zaccaria riprese la cura dei testi classici.

Questa ipotesi avvalorata la possibile realizzazione della prima edizione dell' *Απόκοπος* a Roma e non a Venezia, com'è invece consuetudine notare (a questo punto, per quanto concerne la data, il 1519, è poco probabile che sia anche essa sbagliata come indicazione nel catalogo Maillaire, visto che coincide perfettamente con l'attività romana di Zaccaria).

A tal proposito auspicherebbero il ritrovamento di questa prima edizione 'fantasma', magari effettivamente contrassegnata dall'effigie dell'aquila bicipite.

Il caso del nome errato di Nikolaos Kalliergis, riportato unicamente nel suindicato catalogo, sembra avere —noi fortemente lo sospettiamo— tutta l'aria di derivare da una non difficile possibilità di confusione dei nomi di Nikolaos Vlastòs e di Zaccaria Kalliergis, spesso compresenti in alcune edizioni veneziane come ad es. il già ricordato *Etymologicum Magnum*, frutto, per l'appunto, di una collaborazione finanziaria da parte dell'aristocratico retimniota Vlastòs (non nuovo a questo genere di interventi), il quale, a quanto sembra, sovvenzionò anche l'istituzione a Venezia della stamperia dell'amico Kalliergis¹³.

Roma

CRISTIANO LUCIANI

12. Benchè non sia facile stabilire la reale portata del termine 'popolare' relativamente a questo genere di libri in lingua volgare in una netta contrapposizione all'opera 'letteraria' scritta in lingua antica ad uso degli umanisti della Rinascenza.

13. Circa i rapporti tra il Vlastòs e Zaccaria Kalliergis si veda Geanakoplos, *Bisanzio...*, cit., p. 244, 246-7, 250. Idem, *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, s.l.e s.d., p. 185, 190. tr. gr. a cura di K. D. Kyriazis (titolo originale *Byzantine East and Latin West of Christendom in Middle ages and Renaissance*, Oxford 1966). Ancora su Kalliergis, N. G. Kontosopoulos, *Τὰ ἐν Βενετίαις τυπογραφεία ἑλληνικῶν βιβλίων* in *Ἀθηνᾶ* 58 (1954) 292-3. Utile, quantunque datato, il quadro prospettato da H. Pernot, *Les Crétois hors de Crète*, in *Etudes de Littérature Grecque Moderne*. Paris 1916, II, p. 165-175.